

บทที่ 1

ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

ในการศึกษาเรื่องตำแหน่งสมุหพระกลาโหม¹ ในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น จำเป็น

ในการใช้ศัพท์กลาโหม คำว่ากลาโหมนี้ ในเอกสารโบราณ มีใช้ทั้ง กลาโหม และ กระจดาโหม ไม่นั่นเองลงไป ในการศึกษาที่มาของคำนี้ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร และ จิตร ภูมิศักดิ์ มีความเห็นตรงกันว่า กลาโหม เป็นศัพท์ที่ได้อมาจากเขมร เป็นคำผสมระหว่างคำเขมรกับคำสันสกฤต กล่าวคือ กลา (หรือที่ถูกควรเขียนว่า กระจดา) มาจากคำเขมรว่า กรุลา (ภาษาเขมรปัจจุบัน เขียนว่า กรูฟา) แปลว่า สัตว์เวียน คือ บริเวณที่กินไว้สำหรับการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น การละเล่น การต่อสู้ โหม เป็นคำสันสกฤต หมายถึงพิธีบูชาไฟ กรุลาโหม คือ สัตว์เวียนแห่งการบูชาไฟหรืออัญกรรม อันเป็นพิธีที่ทำกันในสมัยโบราณ ก่อนยกทัพไปรบ เมื่อไทยรับมาใช้ในคำ "สมุหพระกลาโหม" หมายถึง ผู้อำนวยการในการทำพิธีบูชาไฟ จึงย่อมเป็นหน้าที่ของผู้บังคับบัญชาฝ่ายทหาร

ข้อสันนิษฐานเรื่องความหมายของคำกานี้ สอดคล้องกับหน้าที่ประการหนึ่งของ กลาโหมที่มีอยู่ในกฎหมายเต็ยรบาล คือ เมื่อพระอัครมเหสีทรงพระครรภ์ กลาโหมมีหน้าที่ปลุกเรื่อนไฟ เมื่อความหมายของคำนี้เป็นเช่นที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ย่อมไม่น่าประหลาดใจเลยที่เหตุใดกลาโหมจึงต้องรับหน้าที่เป็นพนักงานจัดการเรื่องนี้

เนื่องจากคำ "กลาโหม" ได้มาจากคำเขมร จึงน่าจะเขียนลงตามรูปศัพท์เดิมว่า "กระจดาโหม" แต่อย่างไรก็ตามในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ จำต้องสะกดว่า "กลาโหม" ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 เพราะคำที่สะกดเช่นนี้เป็นที่รู้จัก เข้าใจ และนิยมใช้กันอยู่ทั่วไปในปัจจุบัน อ้างจาก จิตร ภูมิศักดิ์, "กระจดาโหม," ภาษาและนิรุกติศาสตร์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2522), หน้า 101 - 108 และ "กฎหมายเต็ยรบาล," กฎหมายตราสามดวง (พระนคร : องค์การศึกษาคูสุสภา, 2515),

อย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจถึงความถึงตำแหน่ง เดียวกันนี้ในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี เนื่องจากระเบียบวิธีการบริหารราชการแผ่นดินของราชธานีทั้งสองนี้ เป็นต้นแบบที่สมัยรัตนโกสินทร์ รับสืบทอดมาปฏิบัติต่อมา

ในบทนี้ จะศึกษาประเด็นต่าง ๆ อันเป็นพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับตำแหน่ง สมุหพระกลาโหม คือ

1. สภาพการปกครองของกรุงศรีอยุธยา ก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และการเปลี่ยนแปลงในสมัยของพระองค์
2. การตั้งตำแหน่ง สมุหพระกลาโหม ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
3. บทบาททางการเมืองของ สมุหพระกลาโหม ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

สภาพการปกครองของกรุงศรีอยุธยา ก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และการเปลี่ยนแปลงในสมัยของพระองค์

เมื่อสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีใน พ.ศ. 1893 นั้น กรุงศรีอยุธยา น่าจะเป็นเมืองซึ่งจักระเบียบการปกครองอาณาเขตและกำลังคนเรียบร้อยแล้ว การทำสงครามกับอาณาจักรเพื่อนบ้านและได้รับชัยชนะหลายครั้งในเวลาไม่นานหลังจากการตั้ง

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ราชธานี ย่อมเป็นข้อพิสูจน์ที่ 1 เพราะเป็นการยากที่อาณาจักรซึ่งขาดความเป็นระเบียบ
ในด้านการปกครอง และการควบคุมกำลังคนจะสามารถมีชัยชนะในการศึกสงคราม

อาณาเขตของกรุงศรีอยุธยาในชั้นต้น คงจะอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
ตอนล่างมี อยุธยา ลพบุรี และสุพรรณบุรี เป็นเมืองสำคัญ ทางทิศใต้คงลงไปถึง นครปฐม
เพชรบุรี ราชบุรี และอาจจะไต่เมืองนครศรีธรรมราชไว้ในอาณาจักรแล้ว ทางด้านตะวันตก
จดเทือกเขาที่ปันแดนระหว่างตะนาวศรีกับไทย แม้ว่าในพระราชพงศาวดารจะกล่าวว่า
อาณาเขตจดถึง ตะนาวศรีและทวายแล้ว แต่ในพงศาวดารเมืองตะนาวศรีระบุว่าใน
พ.ศ. 2081 ตะนาวศรีจึงตกเป็นของไทย ทิศตะวันออกคงจะจดกับ เขมร แถวคงพระยา-
เย็นและลุ่มน้ำบางปะกง ส่วนทางเหนือนั้น ขึ้นไปถึง เมืองชัยนาท ไปต่อแดนกับอาณาเขต

ในช่วง 40 ปี หลังจากการตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี กรุงศรีอยุธยา
ทำสงครามกับอาณาจักรเพื่อนบ้านหลายครั้ง เช่น ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1
(พระเจ้าอู่ทอง) ทรงทำศึกกับเขมร ได้พระนครหลวง สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราช
ที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) ทรงตีได้เมืองสุโขทัย พิษณุโลก และขึ้นไปทำสงครามถึงเมือง
เชียงใหม่และลำปาง มีผู้กล่าวว่าในการที่เขมรครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 นั้น จำเป็น
ต้องใช้ชุมชนกำลังจากเมืองสุพรรณบุรีเข้าช่วยด้วย แต่เมืองสุพรรณบุรีนั้นก็นับรวมอยู่ใน
อาณาจักรกรุงศรีอยุธยาเช่นกัน

นอกจากจะมีความเข้มแข็งในด้านการปกครองและการควบคุมกำลังคนแล้ว
เป็นที่แน่นอนว่ากรุงศรีอยุธยาย่อมมีความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจมานานแล้ว เนื่องจากอยู่ใน
ทำเลที่เหมาะสมแก่การค้าขาย เห็นได้ว่าก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ชุมชน
แห่งนี้สามารถสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ซึ่งต้องใช้กำลังทรัพย์จำนวนมากได้ตั้งแต่ พ.ศ. 1867
อ้างจาก พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐฯ (พระนคร : สำนักพิมพ์คลัง
วิทยา, 2507), หน้า 443 - 445. และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), 1 : 112 - 113.

สุโขทัย ซึ่งลงมาถึงเมืองนครสวรรค์¹ ต่อมาในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสาม-พระยา) (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1967 - 1991) กรุงศรีอยุธยาจึงสามารถครอบครองดินแดนที่เดิมเคยเป็นอาณาจักรสุโขทัยได้อย่างแท้จริง และได้โปรดให้พระราเมศวรพระราชโอรสขึ้นไปปกครอง²

การปกครองอาณาจักรอยุธยา มีกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีอยู่ตรงกลาง มีเมืองหน้าด่าน 4 ด้าน ระยะทางไปมาถึงราชธานีได้ภายใน 2 วัน เมืองหน้าด่านทั้งสี่ มีพระราชวังปกครอง เช่น สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พ.ศ. 1893 - 1912) โปรดให้พระราเมศวรพระราชโอรสครองเมืองลพบุรี และขุนหลวงพะงั่วพระเชษฐาของพระมหาศรีครองเมืองสุพรรณบุรี สมัยสมเด็จพระอินทราชาธิราช (พ.ศ. 1952 - 1967) โปรดให้พระราชโอรส เจ้าอ้ายพระยา ครองเมืองสุพรรณบุรี เจ้ายี่ครองเมืองแพะศรีราชา (เมืองสระบุรี) และเจ้าสามพระยาครองเมืองชัยนาท เมืองอื่น ๆ นอกจากเมืองหน้าด่านมีเจ้าเมืองปกครอง ไม่ว่าเมืองหน้าด่าน หรือหัวเมืองทั่วไป ต่างปกครองกันเองอย่างเป็นอิสระ แบบเจ้าประเทศราช ดูแลกิจการภายในเมืองเบ็ดเสร็จ ไม่ว่าจะเป็นการเก็บภาษีอากร การจัดกองทัพของตนเอง การพิจารณาชำระโทษส่วนคดีความที่ก่อกวนภายในเมือง การตั้งตำแหน่งกรมการเพื่อช่วยการบริหารราชการต่าง ๆ อย่างไรก็ดีตามแต่ละเมืองต่างก็รวมอยู่ในราชอาณาจักรเดียวกัน ยอมรับพระราชอำนาจของพระเจ้า

¹พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 1 : 405 - 406. ขจร สุขพานิช, คำบรรยายประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 1600 - 2310 (กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2521), หน้า 102 - 105. และ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษ 25 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ เรื่องศิลป์, 2523), หน้า 50 - 51.

²พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 1 : 120.

แผ่นดินที่กรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์ทรงพระราชอำนาจสูงสุด หัวเมืองเหล่านี้มีพันธะผูกพันร่วมกันในการต่อสู้ป้องกันพระราชอาณาจักร¹

ในค่านการควบคุมกำลังคน ซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญนั้น กรุงศรีอยุธยาจัดให้ราษฎรรวมกันอยู่เป็นกลุ่ม ๆ เพื่อความสะดวกและรวดเร็วในการเกณฑ์ผู้คนในคราวจำเป็น แต่ละกลุ่มมีหัวหน้าของตนเอง เป็นผู้บังคับบัญชา หัวหน้านี้ กฎหมายกรุงศรีอยุธยา เรียกว่า "มูลนาย" ราษฎรทุกคนต้องลงทะเบียนกับหัวหน้า หัวหน้ามีหน้าที่เกณฑ์คนอยู่ใต้บังคับบัญชาไปใช้ราชการ ในกฎหมายลักษณะรับฟ้อง พ.ศ. 1899 กำหนดไว้ว่า ผู้ที่มีสังกัดมูลนายเท่านั้นจึงจะได้รับความคุ้มครองในชีวิต และทรัพย์สินของตนจากทางราชการ ส่วนไพร่ที่ไม่สังกัดมูลนายนั้น กฎหมายกำหนดให้ส่งตัวมาให้แก่สัสดีเอาเป็นคนหลวง การเป็นไพร่หลวง คือ ถูกเกณฑ์ไปใช้ทำงานหลวงเป็นเวลา 6 เดือน คอปี²

เมื่อมีมูลนายคอยควบคุมดูแลราษฎร หรือที่เรียกกันว่า "ไพร่" อย่างใกล้ชิดแล้ว ในยามจำเป็นที่ตองการตัวไพร่ เช่น เมื่อเกิดศึกสงคราม หรือเมื่อเกิดคดีความตองนำตัวไพร่มาชำระไต่สวน ทางการก็สามารถติดตามได้โดยง่ายจากมูลนายที่ไพร่นั้น ๆ สังกัดอยู่³

¹ สมเด็จพระยามะวงศ์วรวงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแก่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518), หน้า 11. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 1 : 454. และ กวอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจนี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์, 2519), หน้า 163.

² กฎหมายตราสามดวง, 2 : 32. และ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่ (กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519), หน้า 40-41.

³ ผู้สนใจทราบเรื่องไพร่อย่างละเอียด โปรดอ่าน ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่ และ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรวงบุญมี (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2521),

หลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว ก็เกือบร้อยปี ก็มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองครั้งใหญ่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991 - 2031) ทั้งนี้ เพราะกรุงศรีอยุธยามีอาณาเขตกว้างขวางขึ้น ส่วนวิธีการปกครองยังไม่ทั่วถึงและรัดกุมพอ จึงควรที่จะขยายอำนาจราชธานีให้กว้างขวางออกไป การที่ผู้ครองเมืองต่างมีอำนาจสิทธิขาดในเขตของตนย่อมเป็นอุปสรรคต่อความมั่นคงของราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาโดยส่วนรวม ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสวยราชย์ได้ 7 ปี จึงทรงปรับปรุงการปกครองเป็นงานใหญ่

สาเหตุที่มีการแก้ไขประเพณีการปกครองมากในรัชกาลนี้ เนื่องมาจากในรัชกาลก่อน คือ รัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) พระราชบิดาของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ไทยที่ไค้เขมรใน พ.ศ. 1974 และได้อาณาเขตกรุงสุโขทัยมารวมอยู่ในอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 1981 ได้ข้าราชการทั้งฝ่ายเขมรและฝ่ายสุโขทัย ซึ่งมีทั้งพวกพราหมณ์ เจ้านาย และขุนนาง ที่ชำนาญการปกครองมาช่วยราชการกรุงศรีอยุธยา จึงได้ความรู้ประเพณีการปกครองที่เคยใช้ที่กรุงสุโขทัยและประเทศเขมร อย่างละเอียดถี่ถ้วนกว่าที่เคยรู้มาแต่ก่อน¹

จากพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน ทหารหัวเมือง แสดงให้เห็นว่ามีการขยายอำนาจการปกครองส่วนราชธานีออกไป โดยตั้งเมืองเล็ก ๆ รายรอบราชธานี ซึ่งเรียกว่า เมืองน้อย เข้ามาอยู่ภายใต้การควบคุมของราชธานีอย่างใกล้ชิด เมืองเหล่านี้ เรียกว่า "เมืองจัตวา" หรือ "เมืองชั้นใน" มีขุนนางผู้น้อยที่ได้รับแต่งตั้งจากเสนาบดีที่กรุงศรีอยุธยาออกไปปกครอง เรียกว่า "ผู้รั้ง" ไม่เรียก "เจ้าเมือง" เพราะไม่มีอำนาจเด็ดขาดอย่างเจ้าเมือง

¹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ,"

ส่วนหัวเมืองที่อยู่ไกลออกไป จัดเป็น "เมืองพระยามหานคร" แบ่งเป็น ชั้นนอก โท และ ตรี ตามลำดับ โดยแบ่งตามขนาดและความสำคัญ (หัวเมืองเหล่านี้ ต่อมา เรียกว่าหัวเมืองชั้นนอก) หัวเมืองต่าง ๆ มีเมืองเล็ก ๆ ขึ้นอยู่ในอาณาเขตของตน ทำนองเดียวกับวงราชการนี้ พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาทรงแต่งตั้งพระราชวงศ์หรือขุนนาง สูงศักดิ์ไปปกครองเมืองพระยามหานครเหล่านี้ เรียกว่า "ผู้สำเร็จราชการเมือง" มีอำนาจ บังคับบัญชาสิทธิ์ขาด

หัวเมืองที่อยู่นอกเขตหัวเมืองพระยามหานคร เป็นเมืองต่างชาติต่างภาษา ถือว่าเป็น "เมืองประเทศราช" มีผู้ปกครองตามขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีของหัวเมือง นั้น ๆ เป็นแต่เมื่อถึงคราวแต่งตั้งเจ้าเมือง ต้องทูลขอให้พระเจ้าแผ่นดินที่กรุงศรีอยุธยา ทรงแต่งตั้ง เมืองประเทศราชต้องถวายต้นไม้เงินทอง เครื่องราชบรรณาการตามกำหนด และต้องส่งกองทัพมาช่วยเมื่อเกิดศึกสงคราม¹

การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ ยังผลให้อำนาจของราชธานีขยายวงกว้างออกไป ใต้เมืองเล็ก ๆ รายรอบราชธานีมากขึ้นอย่างใกล้ชิด เพื่อเป็นฐานกำลังของเมืองหลวง ส่วนหัวเมืองพระยามหานครที่อยู่ห่างไกลออกไปนั้น ได้มีความพยายามที่จะควบคุมโดย ผ่านตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีสองตำแหน่ง คือ สมุหพระกลาโหม และสมุหนายก ที่ตั้งขึ้น ในสมัยนี้

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคว้ามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์, "ลักษณะการปกครองประเทศสยาม
แต่โบราณ," หน้า 12. และ กวอริช เวลส์, การปกครองและการบริหาร...,
หน้า 167 - 169.

การตั้งตำแหน่ง สมุหพระกลาโหมในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาบันทึกไว้ว่า

สมเด็จพระราเมศวร เจ้าผู้เป็นพระราชบุตรขึ้นเสวยราชสมบัติทรงพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ยกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จมาอยู่ริมแม่น้ำ จึงให้สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง แล้วพระราชทานชื่อขุนนางตำแหน่งนา ให้เอาทหารเป็น สมุหพระกลาโหม เอาพลเรือนเป็นสมุหนายก เอาขุนเมืองเป็นพระนครบาลเมือง เอาขุนวังเป็นพระขรรฆมาสิกรณ เอาขุนนาเป็นพระเกษมตรา เอาขุนคลังเป็นพระโกษาธิบดี ให้ถือศักดินาหมื่น¹

นอกจากจะจัดวิธีการปกครองหัวเมืองใหม่แล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยังทรงปรับปรุงวิธีการปกครองส่วนกลางให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น โดยการตั้งตำแหน่ง อัครมหาเสนาบดีชั้น 2 ตำแหน่ง คือ สมุหพระกลาโหม เป็นหัวหน้าราชการฝ่ายทหาร มีหน้าที่ตรวจตราว่าการฝ่ายทหารในทุกหัวเมือง และ สมุหนายก เป็นหัวหน้าราชการฝ่ายพลเรือน ดูแลกิจการพลเรือนในหัวเมืองต่าง ๆ ทุกเมือง นอกจากนี้สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกยังเป็นประธานในคณะลูกขุนฝ่ายทหารและพลเรือน ซึ่งมีหน้าที่ประชุมกันเพื่อปรึกษาวินิจฉัยข้อราชการต่าง ๆ ก่อนจะนำขึ้นกราบบังคมทูลพระเจ้าแผ่นดินทรงวินิจฉัยและคำสั่ง²

สาเหตุในการแต่งตั้งตำแหน่งทั้งสองนี้ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรังราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานไว้ 2 ประการ ประการแรกเป็นเหตุผลเกี่ยวกับการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองดังที่กล่าวมาแล้ว ประการที่สอง เพื่อเป็นการแบ่งเบาพระราชภารกิจในการบริหารราชการแผ่นดินที่เพิ่มพูนขึ้น³ จึงทรงตั้งตำแหน่ง อัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งนี้ขึ้นทดแทนองความจำเป็นทั้งสองประการ

¹พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, 1 : 121.

²สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรังราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ (พระนคร : องค์การศึกษาคึกกุฎ, 2505), 14 : 1 - 11.

³เรื่องเดียวกัน.

นอกจากนี้อาจเป็นไปได้ว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงมีพระบรมราชโองบาย จะเสด็จไปประทับ ณ เมืองพินธุโลก เพื่อทรงควบคุมดูแลกิจการหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วย พระองค์เอง จึงจำเป็นต้องวางระเบียบการปกครองในพระราชอาณาจักรให้เรียบร้อย ก่อนที่พระองค์จะเสด็จไปประทับ ณ เมืองพินธุโลก ใน พ.ศ. 2006¹

อย่างไรก็ตามมีผู้ตั้งข้อสันนิษฐานว่า ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมน่าจะมียู่แล้ว ก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยอ้างว่า มีการเอ่ยถึงพญามหาเสนากลาโหม และจักรีสมุหนายกอยู่หลายครั้งในกฎมณเฑียรบาล ซึ่งเชื่อว่าตราขึ้นตั้งแต่ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง)²

ข้อสันนิษฐานนี้จะเชื่อถือได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับ การพิสูจน์ว่า กฎมณเฑียรบาลตั้งขึ้นจริงในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แต่ถึงแม้จะสามารถพิสูจน์ได้แล้วก็ตาม ก็ยังจะต้องพิสูจน์กันต่อไปอีกว่า ข้อความทั้งหมดเขียนขึ้นในสมัยนั้นด้วย ไม่ใช่แต่งเติมเข้าไปทีหลัง

การกำหนดอายุกฎหมายสมัยอยุธยา นั้นทำได้ยาก ดร. แดงกาศ นักกฎหมายชาวฝรั่งเศส ซึ่งสนใจศึกษากฎหมายโบราณของไทย ได้ให้ข้อคิดเห็นว่า กฎหมายอยุธยาแต่ละฉบับมักจะมีการเพิ่มเติมข้อความเข้าไปอยู่เนือง ๆ เพราะฉะนั้นปีที่ตราไว้ ในบานแพนทอนต้นกฎหมายจึงอาจจะเป็นปีที่กำหนดมาตราแรก ๆ 2 - 3 มาตราก็ได้ ส่วนที่เหลืออาจจะเป็นกฎหมายที่ออกใหม่ภายหลังในรัชกาลใดรัชกาลหนึ่ง³

¹พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐฯ, หน้า 449.

²ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25, หน้า 116 - 125.

³อ้างถึงใน ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหาร..., หน้า 271 - 272.

ดังนั้นเมื่อยังไม่มีการพิสูจน์ให้ได้ว่า กฎเกณฑ์บรรดาทั้งหมดที่ขึ้นในสมัยใด จึงสมควรยึดถือตามพระราชพงศาวดารไว้ก่อนว่า ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมนี้ตั้งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ¹

บทบาททางการเมืองของสมุหพระกลาโหมก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ชี้ให้เห็นว่าปัญหาทางการเมืองที่สำคัญประการหนึ่งของกรุงศรีอยุธยาคือ การสืบราชสมบัติ ตลอดระยะเวลา 417 ปี ที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีการแย่งชิงราชสมบัติไม่น้อยกว่า 12 ครั้ง ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากขาดหลักเกณฑ์ที่แน่นอนในการสืบราชสันตติวงศ์ เมื่อพิจารณาลักษณะการไต่ราชสมบัติในสมัยนั้น จะเห็นได้ว่าคุณสมบัติที่สำคัญข้อหนึ่ง ซึ่งมักจะใช้เป็นข้ออ้างสิทธิในราชบัลลังก์ คือ ความเป็นเชื้อพระวงศ์ ความเป็นเชื้อพระวงศ์นี้กินความหมายกว้างมาก อาจจะเป็นพระญาติทางฝ่ายหญิง หรือพระญาติที่เกี่ยวข้องจากการสมรสก็ได้²

เมื่อคุณสมบัติในการอ้างสิทธิการสืบราชบัลลังก์กว้างขวางเช่นนี้ ผู้มีสิทธิในราชบัลลังก์ย่อมมีมาก ในระยะแรก เป็นการแย่งชิงอำนาจระหว่างเจ้านายเชื้อพระวงศ์ด้วยกันเอง การช่วงชิงอำนาจในหมู่เจ้านายย่อมมีส่วนเชื้ออำนาจให้ขุนนางมีบทบาททางการเมืองยิ่งขึ้น โดยการเลือกสนับสนุนเจ้านายเพื่อดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ เมื่อเป็นดังนี้ขุนนางจึงมีหนทางจะต่อรองอำนาจกับพระเจ้าแผ่นดินได้

¹พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 1 : 121.

²สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงเป็นพระขามาคา (พระราชาบุตรเขย) ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงอ้างว่าเป็นเชื้อพระวงศ์ทางฝ่ายพระมารดาสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาที่เดือนธันวาคมมาจากชนชั้นขุนนางมักจะพยายามสร้างความสัมพันธ์ด้วยการสมรสกับเชื้อพระวงศ์เดิม เช่น สมเด็จพระเพทราชาทรงอภิเษกกับทั้งพระราชธิดาและพระกนิษฐาของสมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระเจ้าเสือทรงอ้างว่าพระองค์ทรงเป็นพระโอรสลับของสมเด็จพระนารายณ์

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง มีพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาหลายพระองค์ ซึ่งขึ้นเสวยราชย์โดยอาศัยกำลังสนับสนุนจากกลุ่มขุนนาง ขุนนางกรุงศรีอยุธยาได้อาศัยจุดอ่อนในการสืบราชสมบัติ และประกอบกับสถานการณ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงอ่อนแอลง เป็นหนทางไปสู่อำนาจ และในที่สุดขุนนางผู้หนึ่งซึ่งกุมอำนาจและกำลังคนก็สามารถตั้งตนเป็นกษัตริย์ และสถาปนาราชวงศ์ใหม่ได้สำเร็จ ขุนนางผู้นั้นคือ เจ้าพระยาตากสิน¹

การศึกษาบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระตากสินมหาราชก่อนสมัยรัตนโกสินทร์นี้ จะแบ่งเป็น 2 ประเด็น คือ

1. การขึ้นมีอำนาจของ เจ้าพระยาตากสิน
2. ความเสื่อมของตำแหน่ง สมเด็จพระตากสิน

1. การขึ้นมีอำนาจของ เจ้าพระยาตากสิน เจ้าพระยาตากสิน² อัครมหาเสนาบดี ที่สมเด็จพระตากสินในสมัยสมเด็จพระเชษฐาธิราช เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า ขุนนางในราชธานีที่มีอำนาจมั่นคง มีเพียงแต่จะสนับสนุนการขึ้นครองราชย์และถอดถอนพระเจ้าแผ่นดินได้เท่านั้น หากยังสามารถล้มล้างราชวงศ์เดิม ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาและสถาปนาราชวงศ์ใหม่ได้อีกด้วย

ก่อนหน้าเจ้าพระยาตากสิน มีขุนนางผู้หนึ่งแย่งชิงราชสมบัติได้สำเร็จคือ ขุนวรวงศาธิราช ในสมัยสมเด็จพระเอกทัศ (พ.ศ. 2089 - 2091) ขุนวรวงศาธิราชอาศัยสถานการณ์ที่เอื้ออำนวย จากการที่พระเจ้าแผ่นดินยังทรงพระเยาว์และตนเองมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระราชมารดาพระเจ้าแผ่นดิน นายโสภาสლობปลงพระชนม์สมเด็จพระเอกทัศ และขึ้นครองราชบัลลังก์แทน แต่ขุนวรวงศาธิราชอยู่ในตำแหน่งได้เพียง 5 เดือน ยังไม่ทันสถาปนาราชวงศ์ใหม่ ก็ถูกลอบประหารก่อน

²ต่อไปจะเรียกว่า ออกญาตากสิน ตามจดหมายเหตุวันวลิต วันวลิต, "จดหมายเหตุวันวลิต ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 79," ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49 (พระนคร : องค์การคำคุณุสตา, 2513).

เจ้าพระยาปลาโหมเริ่มรับราชการในกรมมหาดเล็ก ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2163 - 2171) ใ้เฝ้าเข้ามาเป็นลำดับ จนได้เป็นเจ้าหมื่นสรรเพชร์ภักดิ์ หัวหมื่นมหาดเล็ก ในที่สุดได้เป็นออกญาศรีวรวงศ์ มีหน้าที่ดูแลพระราชวังบิดาของออกญาศรีวรวงศ์เป็นพี่เขยของพระชนนีสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พระชนนีสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีศักดิ์เป็นน้าของออกญาศรีวรวงศ์) ดังนั้นออกญาศรีวรวงศ์จึงนับได้ว่าเป็นพระญาติ และเป็นพี่ไว้วางพระราชหฤทัยของ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

ในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ปัญหาการสืบราชสมบัติอันเป็นปัญหาเรื้อรังของสถาบันพระมหากษัตริย์อยุธยาได้อุบัติขึ้นอีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงปรารถนาให้พระราชโอรสขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระองค์ แต่มีขุนนางบางพวก โดยเฉพาะขุนนางฝ่ายทหารต้องการให้พระมหาอุปราชพระราชอนุชาไ้ราชสมบัติ ขุนนางเหล่านี้ได้แก่ออกญาปลาโหม ออกพระศรีเสาวราช ออกพระหายน้ำ และออกพระธรรมไกรโลก สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงขอให้ออกญาศรีวรวงศ์สนับสนุนพระเชษฐาพระราชโอรสของพระองค์ และโดยอาศัยความร่วมมือจากกองอาสาญี่ปุ่น ภายใต้การบังคับบัญชาของออกญาเสนาภิมุข (ยามาคา) ออกญาศรีวรวงศ์สามารถทำให้พระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสัมฤทธิ์ผล พระราชโอรสได้เสด็จเสวยราชสมบัติทรงพระนามว่า สมเด็จพระเชษฐาธิราช (ประมาณ พ.ศ. 2171 - 2172) ส่วนพระศรีศิลป์ พระมหาอุปราช และขุนนางที่ร่วมมือถูกกำจัดหมดสิ้น

เนื่องจากความดีความชอบในครั้งนี้ ออกญาศรีวรวงศ์ได้เลื่อนเป็นออกญาปลาโหม คุมอำนาจทางทหาร แทนที่ออกญาปลาโหมคนเดิมซึ่งถูกประหารไป ส่วนตำแหน่งออกญาศรีวรวงศ์ เสนาบดีครั้งนั้น น้องชายออกญาศรีวรวงศ์ได้รับสืบทอดต่อไป

เมื่อสมเด็จพระเชษฐาธิราชขึ้นครองราชย์แล้ว พระองค์มิได้ทรงสนพระทัยในการบริหารกิจการบ้านเมือง ทรงวางพระทัยให้เป็นไปตามคำแนะนำของออกญาปลาโหม ออกญาปลาโหมจึงฉวยโอกาสนี้ กวาดล้างขุนนางสำคัญ ๆ ที่มั่งคั่งร่ำรวย โดยเพื่อกุศล สมเด็จพระเชษฐาธิราชว่า ขุนนางเหล่านี้เป็นสมักรพรรคพวกของพระศรีศิลป์ ขุนนาง

บางคนถูกประหาร บางคนถูกเนรเทศหรือจำคุก ส่วนตำแหน่งขุนนางที่ว่างลง และทรัพย์สินสมบัติของขุนนางที่ถูกริบนั้น ออกญาตากโหมได้มอบให้คนของนครบวรเมือง เพื่อจะได้เป็นฐานกำลังของคนต่อไปในอนาคต

สมเด็จพระเชษฐาธิราช นอกจากจะไม่ทรงเอาพระทัยใส่ในราชกิจแล้ว พระองค์ยังทรงไม่มีพระราชจริยาวัตรอันดีงาม¹ เป็นเหตุให้เหล่าขุนนางเอือมระอาและไม่พอใจ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงมีข้อบกพร่องที่เห็นได้ชัดเช่นนี้ ย่อมเป็นโอกาสดีที่ออกญาตากโหม จะเสริมสร้างบารมีของตนเองในหมู่ขุนนาง ชักชวนให้ผู้อื่นเห็นความเหลวไหลของพระเจ้าแผ่นดิน และท้ายที่สุดก็ชวนให้รวมมือกันถอดสมเด็จพระเชษฐาธิราชออกจากราชบัลลังก์ โดยอ้างสาเหตุว่า พระองค์ทรงคิดร้ายต่อออกญาตากโหมและขุนนางทั้งปวง

อย่างไรก็ตาม ออกญาตากโหมยังไม่อาจจะยกตนเองขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินแทนได้ เนื่องจากยังมีขุนนางที่คัดค้าน ไม่ยอมให้ขุนนางด้วยกันเองตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ ล้มล้างราชวงศ์เก่า ขุนนางคนสำคัญที่เป็นฝ่ายคัดค้านนี้ คือ ออกญาเสนาภิมุข ผู้มีส่วนสำคัญในการสนับสนุนสมเด็จพระเชษฐาธิราชให้ได้ราชสมบัตินั้นเอง ด้วยเหตุนี้ออกญาตากโหมจึงจำต้องเลือก พระอาทิตย์วงศ์ พระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนตนเองรับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ

เพื่อให้ได้ราชสมบัติ การดำเนินงานขั้นต่อไปของออกญาตากโหม คือ หาทางกำจัดขุนนางฝ่ายตรงข้าม โดยเฉพาะออกญาเสนาภิมุข ซึ่งกุมกำลังทหารผู้เป็นที่สำคัญ และในที่สุดออกญาตากโหมก็สามารถกำจัดออกญาเสนาภิมุขให้พ้นทางไปได้ โดยเกลี้ยกล่อมออกญาเสนาภิมุขให้รับตำแหน่งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้สำเร็จ

ออกญาเสนาภิมุข พร้อมด้วยกองกำลังทหารผู้ป่วนออกจากกรุงศรีอยุธยา เดินทางไปยังเมืองนครศรีธรรมราช โดยที่มิได้ตระหนักเลยว่าจะไม่มีวันได้กลับมากรุงศรีอยุธยาอีก ทางกรุงศรีอยุธยา ออกญาตากโหมได้จัดให้มีการประชุมขุนนาง เพื่อปลดพระอาทิตย์วงศ์พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงพระเยาว์ออกจากราชบัลลังก์ แล้วที่ประชุมขุนนางก็พร้อมใจกัน

¹ วันวลิต, "จดหมายเหตุวันวลิต ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 78," หน้า 143.

ถวายราชสมบัติแก่ออกญาคลาโหม เป็นพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง¹

สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเมื่อได้ราชสมบัติ นอกจากจะต้องทรงปราบปราม กบฏหัวเมืองที่ไม่ยอมรับนับถือพระองค์ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่ถูกคองของกรุงศรีอยุธยาแล้ว ยังต้องทรงหาทางลิดรอนอำนาจขุนนาง มิให้เป็นภัยต่อพระองค์ได้ สมเด็จพระเจ้า ปราสาททองไม่อาจจะทรงล้มได้เลยว่า พระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้ ด้วยแรง สนับสนุนจากเหล่าขุนนางที่รวมใจกันถอดพระมหากษัตริย์ผู้ชอบธรรมออกจากราชบัลลังก์ ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าปราสาททองย่อมจะต้องทรงระแวงระวังไม่ให้เกิดเหตุการณ์เช่นนั้น ซ้ำรอยกับพระองค์เองบ้าง

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173 - 2198) มีการล้มล้าง ข้าราชการเป็นจำนวนมาก ออกญาเสนาภิมุข คู่แข่งคนสำคัญ สันนิษฐานว่าถูกลอบวาง ยาพิษถึงแก่กรรม หลังจากได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชไม่นาน กองทหารญี่ปุ่น ของออกญาผู้ถูกทหารของพระองค์โจมตีกระจัดกระจายไป ไม่กี่ปีต่อมา ขุนนางจำนวนมากถูกประหารในข้อหาเป็นกบฏร่วมกับพระอาทิตย์วงศ์² พระเจ้าแผ่นดินผู้ถูกถอดออก จากตำแหน่ง แม้แต่ขุนนางที่ร่วมคิดแย่งชิงราชบัลลังก์กับพระองค์เอง เช่น ออกญาพิษณุโลก ก็ไม่รอดพ้นจากความระแวงของพระองค์ และถูกประหารเช่นกัน³

ก่อนพลัด หรือที่รู้จักกันในนามว่า วันวาลิต เจ้าหน้าที่ยของบริษัทยีน เคียตวันออก ของฮอลันดา ซึ่งเข้ามาประจำอยู่ที่สถานีการค้าในอยุธยาในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

¹ผู้สนใจทราบรายละเอียดแผนการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โปรดอ่าน วันวาลิต, "จดหมายเหตุวันวาลิต ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 79"

²พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระเจ้าจักรพรรดิพงศ์ (จาก), 2 : 421.

³วันวาลิต, "จดหมายเหตุวันวาลิต...", "หน้า 247 - 251.

บันทึกไว้ว่า ในสมัยนี้ "พวกไพร่จำนวนมากกลับกลายเป็นเสนาบดี และเป็นพวกที่มีอำนาจที่สุดในราชสำนัก"¹ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงพยายามล้มล้างขุนนางตระกูลเก่า ๆ เพื่อทำลายอำนาจที่สะสมมาเป็นเวลานานหลายชั่วอายุคน ขุนนางที่ทรงตั้งขึ้นใหม่นั้น ย่อมต้องใช้เวลาอีกนานในการเสริมสร้างขุมกำลังของตน โดยเฉพาะเมื่ออยู่ภายใต้การดูแลอย่างเข้มงวดของพระองค์ด้วยแล้ว ยิ่งเป็นการยากที่จะเป็นไปได้ เพราะแม้แต่ตำแหน่งที่ครองอยู่ เหล่าขุนนางก็ไม่แน่ใจว่าจะรักษาไว้ได้นานเพียงใด เนื่องจากพระองค์ทรงถอดถอนโยกย้ายตำแหน่งขุนนางอยู่เนือง ๆ เพื่อไม่ให้ขุนนางมีโอกาสสร้างฐานอำนาจของตนให้ลงรากลึกในตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใด

พจนพิลิต บรรยายถึงวิธีการที่พระองค์ทรงปั้นทอนอำนาจของขุนนางไว้ว่า

ทรงถอดถอนยศผู้ซึ่งอาจมีความปรารถนาเป็นใหญ่ และทรงริกรอนอำนาจ บรรดาเสนาบดีและถอดลงเป็นไพร่ จนกระทั่งทุก ๆ วันไม่มีใครสักคนที่จะกล้าขัดแย้งพระองค์ที่พระราชวัง และถวายความเคารพพระองค์ พระองค์ไม่ทรงอนุญาตให้ขุนนางไปเยี่ยมเยียนกันอีกต่อไป และไม่ยอมให้สนทนาปราศรัยเมื่อพบปะกัน เว้นแต่จะพูดคุยกันถึง ๆ และคอยทอหนาบกล่อลอบ ๆ ซึ่งอาจเป็นพยานได้ว่าพวกมันเรื่องอะไร ฉะนั้นความนิยมจากของพระองค์จึงทำให้พวกขุนนางหมดหนทางรวมหัวกันก็กรายต่อพระองค์ . . . พระองค์ทรงเปลี่ยนตัวขุนนางที่มียศศักดิ์สูงที่สุดของประเทศบ่อย ๆ จนไม่มีขุนนางคนใดสนใจในตำแหน่งหน้าที่ของตน²

ไม่เพียงแต่ขุนนางในราชธานีเท่านั้นที่ถูกควบคุมอย่างใกล้ชิด ขุนนางในหัวเมืองก็เช่นกัน พวกเจ้าเมืองสำคัญ ๆ ถูกบังคับให้อยู่ในกรุงศรีอยุธยา และต้องเข้าเฝ้าในพระราชวังทุกวัน ดังนั้นบรรดาผู้ช่วยเจ้าเมืองจึงต้องปฏิบัติหน้าที่แทน³

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 180.

² วันวลิต, "จดหมายเหตุวันวลิต," หน้า 256 - 257. คำทุกคำสะกดตามต้นฉบับ ริกรอน และ อนุญาติ สะกดผิด ที่ถูกต้อง คือ ลีกรอน และ อนุญาต

³ เรื่องเดียวกัน.

อาจจะเป็นไปได้ว่าในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนี้ ได้มีการเปลี่ยนแปลงอำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหม และสมุหนายก โดยแทนที่ต่างฝ่ายต่างดูแลกิจการฝ่ายทหารหรือพลเรือนในทุกหัวเมือง กลับแบ่งหัวเมืองออกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายเหนือให้สมุหนายกดูแลทั้งกิจการด้านทหารและพลเรือน ฝ่ายใต้อยู่ในการบังคับบัญชาของสมุหพระกลาโหม การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ น่าจะเป็นเพราะต้องการถ่วงดุลย์อำนาจอิทธิบาทเสนาบดี ป้องกันไม่ให้คนใดคนหนึ่งกุมอำนาจมากเกินไป

อย่างไรก็ตาม ประเด็นเรื่องการแบ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ให้สมุหนายก และสมุหพระกลาโหมปกครองนี้ ยังคงเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ ไม่มีข้อยุติที่แน่นอน ฝ่ายที่เชื่อว่า มีการแบ่งหัวเมืองเป็นสองฝ่ายในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง อ้างว่า พระธรรมบุญ ซึ่งกำหนดขอบเขตอำนาจการใช้ตราต่าง ๆ ของขุนนาง และได้ระบุว่า สมุหนายกมีอำนาจดูแลหัวเมืองเหนือ สมุหพระกลาโหมปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้นั้น เป็นกฎหมายที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเคยดำรงตำแหน่งออกญากลาโหมก่อนจะก้าวขึ้นสู่ราชบัลลังก์ ดังนั้นพระองค์น่าจะทรงเป็นผู้เปลี่ยนแปลงอำนาจหน้าที่ของอิทธิบาทเสนาบดีทั้งสอง เพื่อให้ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมมีอำนาจฉันทันอย่างที่เคยเป็นมาก่อน จนไม่มีขุนนางผู้ใดทัดทานได้อีกต่อไป¹

¹ สมเด็จพระยาพิชัยราชนิกายภาพทรงสันนิษฐานว่า พระธรรมบุญออกเป็นกฎหมายบังคับใช้ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง คุยใน Busakorn Lailert, "On Territorial Responsibilities of the Khunnang During the Closing Years of the Ayuthya Period," Bullentin of the Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 6. (Jan, 2516 B.E.) pp. 94-96. และในประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราช กล่าวว่า โปรดให้เมืองนครศรีธรรมราช และหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งปวง ขึ้นกับสมุหพระกลาโหมใน พ.ศ. 2178 สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง หลังจากการปราบกบฏเมืองปัตตานีได้สำเร็จ อ้างจาก เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2517), หน้า 12.

อย่างไรก็ตาม ข้อสันนิษฐานนี้ขัดแย้งกับหลักฐานจากเอกสารของชาวฝรั่งเศส ที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลาดูแบร์ และ แชรว์แอส บันทึก เรื่องอำนาจหน้าที่ของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งไว้ตรงกันว่า สมุหนายกเป็นเสนาบดี ผู้ดูแลการปกครองหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร และสมุหพระกลาโหม เป็นเสนาบดีว่าการ ฝ่ายทหาร¹

ควอริช เวลส์ ผู้เขียนหนังสือเรื่อง "การปกครองและการบริหารของไทยสมัย โบราณ" เชื่อว่า การแบ่งเขตหัวเมืองระหว่างมหาดไทยและกลาโหม น่าจะเกิดขึ้นใน สมัยสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2231 - 2246) หลังจากกบฏเมืองนครศรีธรรมราช เพราะสมเด็จพระเพทราชาคงจะทรงต้องการที่จะรวมการบังคับบัญชากำลังคนในแถบนี้ ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงให้สมุหพระกลาโหมปกครองทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนใน หัวเมืองภาคใต้ทั้งหมด ในขณะที่สมุหนายกควบคุมกำลังคนทั้งสองฝ่ายในหัวเมืองภาคเหนือ²

แต่ความเห็นของควอริช เวลส์ นี้มีหลักฐานพงศาวดารไทยคัดค้านอยู่ พระราช พงศาวดารบันทึกว่า ชาวกบฏเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยสมเด็จพระเพทราชานั้น เจ้าเมืองไชยยามอกช้อราชการเข้ามายังกรมพระกลาโหม³ ซึ่งแสดงว่า กรมพระกลาโหม มีอำนาจปกครองหัวเมืองภาคใต้ตั้งแต่ก่อนเหตุการณ์กบฏครั้งนั้นแล้ว

ถึงแม้ว่าจะยังไม่มีข้อสรุปที่แน่นอนว่า มีการเปลี่ยนแปลงอำนาจหน้าที่ของ สมุหพระกลาโหมในด้านการดูแลหัวเมืองตั้งแต่เมื่อใดก็ตาม แต่หลังจากรัชกาลสมเด็จพระ

¹ลาดูแบร์, จดหมายเหตุลาดูแบร์, หน้า 395 - 396 และ นิโกลาส์ แชรว์แอส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดิน สมเด็จพระนารายณ์มหาราช) แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร : สำนักพิมพ์ ก้าวหน้า, 2506), หน้า 70 - 71, 73.

²ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหาร..., หน้า 135, 176 - 177.

³พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถ์เลขา, 2 : 141.

พระเจ้าปราสาททองแล้ว ตำแหน่ง สมุหพระกลาโหมก็ไม่ไ้รุ่งโรจน์ดังเช่นกาลก่อนอีก

2. ความเสื่อมของตำแหน่ง สมุหพระกลาโหม การเมืองอยุธยาในช่วงหลัง รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มักเป็นเรื่องการแย่งชิงราชสมบัติ การประหัตประหารในหมู่เจ้านายและขุนนาง ในจำนวนพระเจ้าแผ่นดินที่เสวยราชย์ต่อมา 9 พระองค์ มีเพียงสองพระองค์เท่านั้นที่ได้ครองราชสมบัติโดยไม่มีการนองเลือด¹

พระมหากษัตริย์ในตอนปลายกรุงศรีอยุธยา ทรงระแวงระวังการกบฏเป็นที่สุด และทรงคำนึงตามนโยบายของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่จะลิดรอนอำนาจขุนนางในทุกวิถีทางอย่างเคร่งครัด เพื่อรักษาเสถียรภาพของพระองค์เอง²

ตำแหน่ง สมุหพระกลาโหมซึ่ง สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงใช้เป็นบันไดก่อน จะก้าวขึ้นไปสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ย่อมถูกเพ่งเล็งเป็นพิเศษ พระมหากษัตริย์ผู้ชาญฉลาดย่อมจะไม่มีวันปล่อยให้ขุนนางตำแหน่งนี้มีอำนาจท่วมทับจนไม่มีใครถ่วงดุลย์อำนาจได้อีกต่อไป

เป็นที่น่าสังเกตรวม ในช่วงหลังจากสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองแล้ว ตำแหน่งเจ้าพระยาอัครเสนาบดี ถูกดึงเข้ามามีส่วนร่วมในการถ่วงดุลย์อำนาจจักรมหาเสนาบดี

¹พระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์ที่ได้ครองราชย์โดยปราศจากการฆ่าฟันล้มล้างเจ้านายและขุนนาง คือ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระและสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ซึ่งเป็นเพราะในรัชกาลก่อนได้กำจัดเจ้านายคู่แข่งไปหมดสิ้นแล้ว ส่วนเจ้าฟ้าชาย แม้จะทรงขึ้นครองราชย์โดยชอบธรรม แต่รัชกาลของพระองค์ก็สิ้นสุดอย่างรวดเร็วด้วยการแย่งชิงราชสมบัติ แม้แต่สมเด็จพระเจ้าอู่ทองซึ่งทรงกุมพระทัยอ่อนโยน ก็โปรดให้สำเร็จโทษพระโอรส สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศถึงสามพระองค์

²นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศึกษาการถ่วงดุลย์อำนาจขุนนางในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ ไว้อย่างน่าสนใจ ใน การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์ฯ เอกสารวิชาการหมายเลข 11 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.

ฐานะโกษาธิบดีเลื่อนขึ้นอยู่ในระดับที่สูงกว่าตำแหน่ง เสนาบดีจตุสดมภ์ทั้งปวง ผู้ที่ดำรงตำแหน่งโกษาธิบดีได้รับมอบหมายอำนาจหน้าที่เพิ่มขึ้นทุกที จนในที่สุดได้มีอำนาจการดูแลหัวเมืองภาคใต้แทนที่สมุหพระกลาโหม

ความเจริญรุ่งเรืองทางการค้านับเป็นเหตุสำคัญอีกข้อหนึ่งที่ทำให้ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังโกษาธิบดีมีความสำคัญมากขึ้น นับแต่รัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นต้นมาการค้ากับต่างประเทศของอยุธยาเฟื่องฟูกว่าเดิม มีการค้าขายใหญ่โตกับประเทศต่าง ๆ เช่น มาเก๊า จีน เกาหลี ญี่ปุ่น ฟิลิปปินส์ พูวน ตลอดจนไปถึงเมืองท่าตามอ่าวเบงกอลและชายฝั่งไคโรมันเดล¹ สินค้าที่ส่งออกมีอาทิ เขาสัตว์ หนังสัตว์ ฝาง พริกไทย กระวาน กานพลู ดีบุก งาช้าง และของป่าอื่น ๆ

การค้ากับต่างประเทศในสมัยนี้ มีลักษณะเป็นการค้าผูกขาดของหลวง โดยพระคลังสินค้าภายใต้การบังคับบัญชาของโกษาธิบดีเป็นผู้ดำเนินการ ในเมื่อการค้ากับต่างประเทศเป็นแหล่งทำรายได้จำนวนมากเข้าสู่ของพระคลัง โกษาธิบดีผู้มั่งมีหน้าที่ดำเนินการค้าขายให้ได้ผลกำไรงาม เพื่อเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ ย่อมจะต้องมีความสำคัญมากขึ้นตามสัดส่วน นอกจากนี้ ตำแหน่งพระคลังยังเป็นหน้าหมายปอง ในแง่ที่สามารถแสวงหาส่วนแบ่งจากผลกำไรจากการค้าขายของหลวงได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยด้วย

พจนพิไล บันทึกว่า พระห้ายน้ำซึ่งเคยเป็นพระคลังมาก่อนในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม "ในขณะที่อยู่ในตำแหน่งนั้นได้รวบรวมทรัพย์สินเงินทองไว้มากมาย"² ทรัพย์สินมั่งคั่งเหล่านั้นย่อมเป็นเครื่องมือที่ดีที่จะช่วยให้โกษาธิบดีเพิ่มพูนอำนาจของตนและได้ตกทอดสืบทอดไปในวงศ์สกุล

¹พรณี อวนสกุล. "ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา," วารสารธรรมศาสตร์, (กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม, 2518), หน้า 29.

²วันวลิต, "จกหมายเหตุวันวลิต," หน้า 119.

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199 - 2231) ชื่อ เจ้าพระยาพระคลัง โภชาธิบดี ปรากฏอยู่ทั่วไปในพระราชพงศาวดาร เจ้าพระยาพระคลัง โภชาธิบดี ทำหน้าที่ทั้งดูแลการค้าขาย การติดต่อกับต่างประเทศ ตลอดจนการทำศึกสงคราม บางครั้งยังทำหน้าที่แทนเจ้าพระยาจักรี ที่สมุหนายกอีกด้วย¹ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (พ.ศ. 2251 - 2275) บาทหลวงฝรั่งเศสรายงานว่า เจ้าพระยาพระคลังมีอำนาจมากในการปกครองประเทศ เพราะพระเจ้าแผ่นดิน "ทรงโปรดแต่เล่นในการเพ็ดเพลิน จึงมอบราชการงานเมือง โดยมากให้เจ้าพระยาพระคลังจัดทำไป" และเจ้าพระยาพระคลังผู้นี้เคยเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระเจ้าเสือรัชกาลก่อนมาแล้ว² ยิ่งในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275 - 2301) การที่พระองค์ทรงแต่งตั้งขุนรำนายภู ฌนสนิท เป็นกำลังสำคัญในการชิงราชสมบัติ เป็นเจ้าพระยาพระคลัง โภชาธิบดี ย่อมแสดงให้เห็นว่าตำแหน่งนี้จะคงมีความสำคัญ และย่อมจะมีผลประโยชน์อยู่มากด้วย จึงทรงให้ขุนนางที่ทรงไว้วางพระราชฤทัยที่สุดบังคับบัญชาหน่วยงานนี้

ในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา โภชาธิบดียังได้รับการสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์ ให้มีส่วนในการปกครองหัวเมืองอีกด้วย อำนาจในการปกครองหัวเมืองภาคใต้ของสมเด็จพระกลางใหม่ถูกโอนมาให้โภชาธิบดีเมื่อใดไม่ปรากฏแน่ชัด ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ บอกแต่ว่า "เมื่อครั้งกรุงเก่า เมืองปักษ์ใต้ยกมาขึ้นแก่กรุงเทพฯ เพราะกลางใหม่มีความผิด"³ แคร้วแล้วที่ว่า ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ โภชาธิบดีมีอำนาจสิทธิขาดในการปกครองทางคานทะเลทั่วไป ตั้งแต่พิพลี (เพชรบุรี) จดตะนาวศรี⁴

¹นิโกลาส์ แคร้วแวส, ประวัติศาสตร์..., หน้า 71 - 73.

²"จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ภาค 3 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 36," ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2508), 9 : 195.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (องค์การการศึกษาศรีอยุธยา, 2503), หน้า 24.

⁴นิโกลาส์ แคร้วแวส, ประวัติศาสตร์..., หน้า 71 - 73.

แต่ในพระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า เมื่อเกิดกบฏเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยสมเด็จพระเพทราชา ชาวกบฏนั้นเจ้าเมืองไชยนาำเสนอกกรมพระกลาโหม¹ ซึ่งเป็นการยืนยันว่า สมุหพระกลาโหมยังได้ปกครองหัวเมืองภาคใต้อยู่

ปัญหาเรื่องการโอนอำนาจทางการปกครองหัวเมืองภาคใต้จากสมุหพระกลาโหม ให้อยู่ภายใต้การดูแลของเจ้าพระยาพระคลังนั้น ดร. อนุสรณ์ ลายเลิศ เสนอความเห็นว่าจะเกิดขึ้นหลังสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ เนื่องจากในรัชกาลนี้มีพระราชกำหนดซึ่งส่งไปถึงเจ้าเมืองต่าง ๆ บอกให้เจ้าเมืองตรวจดูการใช้ตราว่าถูกต้องหรือไม่ตามพระธรรมนูญ² แสดงว่ายังคงไม่มีการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการปกครองหัวเมืองของอัครมหาเสนาบดีแต่อย่างใด

ดร. อนุสรณ์ ลายเลิศ สันนิษฐานว่า การโอนหัวเมืองภาคใต้ให้พระคลังดูแลนี้ น่าจะเกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 อ้างว่าการโยกย้ายหัวเมืองภาคใต้ให้อยู่ในความควบคุมของพระคลังนั้น เป็นเพราะสมุหพระกลาโหมมีความผิด สมุหพระกลาโหมที่อ้างถึงนี้น่าจะเป็นพระยาราชสงคราม ซึ่งได้เป็นสมุหพระกลาโหมเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศขึ้นครองราชย์ พระยาราชสงครามเคยเป็นที่สมุหนายกในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แต่ที่ยังได้ตำแหน่งทางราชการในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น เนื่องจากเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงแย่งชิงราชสมบัติกับเจ้าฟ้าเอกทัศ พระยาราชสงครามวางตัวเป็นกลางไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใด และในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ทรงทรงหาขุนนางที่จะไว้วางพระราชอุบายได้ยาก แต่อย่างไรก็ตามพระยาราชสงครามเคยมีเรื่องผิดใจกับ

¹พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 2 : 141 - 142.

²กฎหมายตราสามดวง, 5 : 39. อ้างใน Busakorn Lailert, "On Territorial Responsibilities of the Khunnang During the Closing Years of Ayuthya Period," pp. 98-100.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตั้งแต่ในรัชกาลก่อน ด้วยเรื่องการชะลอพระพุทโธไสยาสน์ วัดป่าโมก และภายหลังยังกราบบังคมทูลขอให้นักพร้าพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระให้ถูกต้อง ทั้ง ๆ ที่ในชั้นแรกสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงตั้งพระทัยที่จะไม่จัดพระราชพิธีพระบรมศพถวาย เนื่องจากไม่ทรงพอพระราชหฤทัยที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระไม่ทรงมอบราชสมบัติให้ เหตุผลเหล่านี้เพียงพอแล้วที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจะไม่ทรงไว้ว่างพระราชหฤทัยให้พระยาราชสงครามมีขอมชายอานาจกว้างขวางในการควบคุมหัวเมืองภาคใต้ตามตำแหน่งสมุหพระกลาโหม "ความผิด" ของพระยาราชสงครามก็น่าจะไต่ถามการผิดใจกันดังกล่าวแล้ว ซึ่งเป็นปัจจัยรอง ยิ่งกว่านั้น เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู) เป็นผู้สนับสนุนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนได้ราชสมบัติ ได้รับพระราชทานตำแหน่งพระคลัง ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีผลประโยชน์มากในขณะนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศคงยังทรงต้องพึ่งความสนับสนุนทางการเมืองของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู) อยู่มาก จึงได้ทรงโอนการควบคุมหัวเมืองภาคใต้ซึ่งเคยอยู่ในความรับผิดชอบของสมุหพระกลาโหมมาอยู่ในความรับผิดชอบของพระคลัง¹

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เรื่องเดียวกัน. และ บุษกร กาญจนจารี, "เจ้าพระยามหาอุปราช" บทความเสนาถอกการสัมมนาประวัติศาสตร์อยุธยา วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา 28 มกราคม 2523.

อย่างไรก็ตาม เป็นที่แน่นอนว่า ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ อำนาจการปกครองหัวเมืองภาคใต้อยู่ในบังคับบัญชาของ โภชาธิปัตย์แล้ว จากหลักฐานพงศาวดารต่าง ๆ แสดงอย่างชัดเจนว่า ในรัชกาลนี้ เมื่อมีราชการใด ๆ ที่ทางกรุงศรีอยุธยา ต้องการติดต่อสั่งการหรือกะเกณฑ์เอาจากหัวเมืองภาคใต้ เจ้าพระยาพระคลัง โภชาธิปัตย์เป็นผู้มีท้องตราหรือหนังสือไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ ในทำนองเดียวกับเมื่อหัวเมืองภาคใต้มีขอราชการอันใดที่จะบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ก็ส่งใบบอกเข้ามายาวงเวรที่กรมพระคลัง นอกจากนี้ในการแต่งตั้งเจ้าเมืองภาคใต้ โภชาธิปัตย์ก็เป็นผู้มีสวทรานำถึงเจ้าเมืองนั้น ๆ¹

อำนาจ โภชาธิปัตย์ในการปกครองหัวเมืองภาคใต้คงอยู่ถึงสมัยกรุงธนบุรี² จนกระทั่งมีการโอนกลับไปให้สมุหพระกลาโหมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ตำแหน่ง สมุหพระกลาโหมไม่เพียงแต่จะถูกมันทอนอำนาจโดยตรงด้วยการยกตำแหน่ง โภชาธิปัตย์ขึ้นดรงคู่ย์อำนาจเท่านั้น หากวิธีการต่าง ๆ ที่พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาทรงใช้เพื่อสนองนโยบายดีกรอนอำนาจขุนนางทั้งปวงนั้น ก็ย่อมจะมีผลกระทบต่อตำแหน่ง สมุหพระกลาโหม เช่นกัน

วิธีการที่พระเจ้าแผ่นดินอยุธยาทรงใช้เพื่อจำกัดและกำจัดอำนาจขุนนางมีหลายประการ เช่น การฆ่าฟันล้มล้างขุนนางตระกูลเก่า ๆ การลงพระราชาอาญาอย่างหนัก การให้ขุนนางตามเสด็จเสมอไม่ว่าประพาศที่ใด เพื่อมิให้ขุนนางมีโอกาสวางแผนลับหลังล้มล้างพระองค์ และการปลดอยตำแหน่งขุนนางบางตำแหน่งให้ว่างไว้ หรือใช้ขุนนางที่

¹พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 2 : 224 - 225, 228 - 229, 232. และ เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2517), หน้า 77 - 82.

²เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, หน้า 83 - 96.

ทรงไว้พระทัยจึงดำรงตำแหน่งหนึ่งไปรักษาการแทนในอีกตำแหน่งหนึ่ง เพื่อให้ขุนนางสามารถสร้างฐานอำนาจในตำแหน่งนั้น ๆ ได้

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ พระองค์ทรงปล่อยให้ตำแหน่งจักกรว่างอยู่เป็นเวลานาน จนกระทั่งในปลายรัชกาลจึงตั้งพ่อค้าคนเป็นออกญาวิไชเยนทร์ที่สมุหนายก และทรงให้ออกพระเสด็จกรมวังไปรักษาการอยู่ในตำแหน่งพระคลัง¹ ในสมัยของพระองค์ ลาลูแบร์บันทึกว่า ขุนนางที่ดำรงตำแหน่ง 2 ตำแหน่งหาได้ไม่ยากเลย² วิธีการให้ขุนนาง "ว่าการแทน" นี้ มีใช้ต่อมาเนื่อง ๆ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ก็ปรากฏชื่อ "พมหัวเจ้ามานกระเชกกราธิบดีผู้ว่าราชการ ณ ที่สมุหนายก" และ "พญาพระคลังผู้ว่าราชการ ณ ที่สมุหนายก" ในพระราชกำหนดกฎหมาย³

ในสมัยสมเด็จพระเพทราชา บาทหลวงฝรั่งเศสบันทึกว่า ทรงประหารขุนนางตระกูลเก่า ๆ มากมาย แล้วเปลี่ยนขุนนางข้าราชการใหม่ ถึงขั้นที่ไม่เคยทำราชการและไม่เคยรู้จักพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สวรรคตเลยมาเป็นขุนนาง นอกจากนี้ขุนนางไม่ว่าจะเป็นข้าราชการผู้ใหญ่หรือผู้น้อย ถ้าทำผิด จะถูกลงโทษเขียนชื่ออย่างหนัก ทุกวันมีขุนนางถูกลงโทษมิได้วันเลย แม้แต่เจ้าพระยาพระคลังก็ถูกเขียนหลังซากอยู่เสีย⁴

นอกจากนี้มีการนำคนจีนเข้ามารับราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะแต่ตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับการค้าเท่านั้น ในสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ จากเอกสารชาวต่างประเทศระบุว่า ชาวไทย มอญ มลายู และแขกมัวร์ แม้จะไม่พอใจที่

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 20.

² ลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์, 1 : 355.

³ กฎหมายตราสามดวง, 5 : 86, 133.

⁴ "ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 36," ประชุมพงศาวดารฉบับต่อสมุดแห่งชาติ,

สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงล่าเหยียดเข้าข้างคนจีนเช่นนี้ แต่ก็ไม่กล้าผูกจากัดกัน เพราะทราบอยู่ว่าพระองค์ทรงฟังเสียงพวกจีน ซึ่งเจ้าพระยาพระคลัง "เป็นสาย"¹ อยู่

นอกเหนือจากวิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว การที่พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาทรงตั้งเจ้าทรงกรมขึ้น สาเหตุประการหนึ่ง ก็น่าจะเพื่อถ่วงดุลย์อำนาจขุนนาง เพื่อไม่ให้ขุนนางผูกขาดอำนาจการควบคุมกำลังคนฝ่ายเดียว

ประเพณีการตั้งกรมเจ้านายเริ่มมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์² โดยโปรดให้รวมข้าราชการไพร่พลจกตั้งเป็นกรม ๆ หนึ่ง เจ้ากรมเป็นที่หลวงโยธาเทพ ให้ขึ้นอยู่กับเจ้าฟ้าสุภาวดีพระราชธิดา และให้จัดตั้งอีกกรมหนึ่ง เจ้ากรมเป็นที่หลวงโยธาทิพ ให้ขึ้นอยู่กับเจ้าฟ้าศรีสุพรรณพระกนิษฐา ประเพณีนี้ได้ปฏิบัติกันสืบมา เมื่อเจ้านายทรงเจริญพระชนม์พอสมควร ก็จะได้เลื่อนยศเป็นเจ้าทรงกรม และได้รับพระราชทานกรม ซึ่งประกอบด้วยไพร่พลและข้าราชการไว้ในบังคับบัญชา ในสมัยอยุธยากรมเจ้านายมี 3 ชั้น คือ กรมหมื่น กรมขุน และกรมหลวง กรมเจ้านายที่มีพระอิสริยยศสูงสุดคือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมที่เจ้านายทรงดูแลบังคับบัญชา ซึ่งเรียกว่า "กรมเจ้า" นี้ ไม่มีหน้าที่ในการบริหารราชการแผ่นดิน การงานสิ่งใดนั้นสุดแล้วแต่จะมีระบบราชการโองการให้ทำ เช่นไปทำศึกสงคราม หรือสร้างหรือบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 195 - 196. คนจีนคงจะเข้ามามีส่วนในการบริหารราชการเป็นขุนนางฝ่ายปกครองตั้งแต่ในรัชกาลนี้ นอกเหนือจากการเป็นขุนนางทางด้านการค้ามาแต่เดิมอย่างเดียวกัน และคงจะมีความสำคัญยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ เราจะเห็นได้ว่าในสภาวะยุ่งยากซึ่งเกิดขึ้นหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 มีขุนนางเชื้อสายจีนผู้หนึ่งสามารถตั้งตนเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้ การได้อำนาจของพระเจ้าตากนี้เป็นเรื่องน่าสนใจศึกษาว่า อิทธิพลชาวจีนที่แทรกซึมอยู่ในระบบข้าราชการไทยมีมากน้อยเพียงใด

²สมเด็จพระนารายณ์ กรมพระยาคลังทรงราชานุภาพ, "ตำนานวังหน้า ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13, " ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : สำนักพิมพ์ภาควังหน้า, 2507), 5 : 89.

การแต่งตั้งเจ้านายให้ทรงกรมนั้น ถือว่าเป็นการให้ตำแหน่ง เก็บบริศยและ ความมั่งคั่งแก่เจ้านาย¹ และเมื่อมีเจ้านายที่ทรงกรมหลาย ๆ พระองค์ก็ย่อมจะเป็นการ ถ่วงดุลย์อำนาจของขุนนางไปในตัว ในปลายกรุงศรีอยุธยา กำลังคนของเจ้าทรงกรม มีเข้มแข็งมาก ครั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวัง บวรสถานมงคล ทรงแย่งราชสมบัติกับเจ้าฟ้าเอกทัศ ทรงใช้แต่เพียงผู้คนในกรมของพระองค์ ก็สามารถระงับเจ้าฟ้าเอกทัศซึ่งมีกำลังสนับสนุนจากเจ้าพระยาพระคลัง ขุนนางผู้ใหญ่ได้²

อย่างไรก็ตาม การแต่งตั้งเจ้านายทรงกรมให้มีผู้น้อยโตมั่งคั่งมีบุญมาก ๆ นั้น อาจมีผลร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดินได้เช่นกัน. วิธีการควบคุมเจ้าทรงกรมนั้นขึ้นอยู่กับพระราช- บายของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ สมเด็จพระนารายณ์ฯ ทรงเลือกแต่งตั้งเฉพาะ เจ้านายฝ่ายในให้ทรงไว้วางพระราชหฤทัยขึ้นทรงกรม มาถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บรมโกศ ทรงแต่งตั้งเจ้าทรงกรมหลายพระองค์ เจ้าทรงกรมเหล่านั้นนอกจากจะถ่วงดุลย์ ขุนนางแล้ว ยังคานอำนาจเจ้าทรงกรมด้วยกันเองอีกด้วย

เป็นที่น่าสงสัยว่าเมื่ออำนาจสมุหพระกลาโหมถูกลิดรอนทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่นนี้ สมุหพระกลาโหมจะมีปฏิกิริยาเช่นใด บอมรับโดยซุกซน หรือค้ำขานต่อสู้อย่างถึงที่สุด เป็นที่น่าเสียดายที่ยังไม่พบหลักฐานใด ๆ ที่จะให้ความกระจ่างในเรื่องนี้ เท่าที่ปรากฏ อยู่มีแต่หลักฐานในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความพยายามของ สมุหพระกลาโหมที่จะแสวงหาอำนาจกลับคืนมา. โดยการร่วมมือกับขุนนางอื่น ๆ สนับสนุน พระไตรภูวนาธิศย์พระอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์ฯ ก่อการกบฏ พระยากลาโหมเองจะ

¹ม.ร.ว.อภิน ทรัพย์พันธ์, สังกมไทย..., หน้า 119.

²พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 2 : 209 - 215. และ

"ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 36," ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ, 9 : 252.

พิจารณาจากรายชื่อนามผู้ได้รับพระราชทานบำเหน็จความดี ความชอบหลังจากรบชนะนครอง ราชสมบัติแล้ว ปรากฏแก่ชื่อนามขุนนางในกรมและข้าหลวงเดิมทั้งสิ้น

ความสำเร็จของออกพระเพทราชาส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ส่วนตัวของ
ออกพระเพทราชากับสมเด็จพระนารายณ์ฯ ความประวัติ ออกพระเพทราชาเป็นข้าหลวง
เดิมของสมเด็จพระนารายณ์ฯ มารดาเป็นพระนมของ สมเด็จพระนารายณ์ฯ และน้องสาว
ได้เป็นพระสนมเอก แม้ว่าจะต้องโทษประหารชีวิตในภายหลังก็ตาม และตามบันทึกของ
บาทหลวงเคอะแมส กล่าวว่า ในปลายรัชกาลนั้น ออกพระเพทราชาเป็นคนโปรดคนหนึ่ง¹
การที่ออกพระเพทราชาเป็นคนโปรดและคงจะเป็นที่ไว้วางพระทัยของสมเด็จพระนารายณ์ฯ
ออกพระเพทราชาย่อมมีโอกาสดีกว่าขุนนางอื่น ๆ ในแง่ที่คงจะไม่ถูกฉีกรอนอำนาจใด ๆ
นอกจากนี้ท่านยังเป็นที่รักใคร่ของคนทั่วไปด้วย เพราะมีนิสัยโอบอ้อมอารี ฟอว์แมง ชาว
ฝรั่งเศสที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาในสมัยนั้นเล่าว่า "ถึงแม้ว่าท่านมีอายุกลางคนแล้ว ก็ยังมี
กำลังแข็งแรงว่องไว เหมือนเมื่อยังหนุ่มอยู่ มีสติปัญญารอบคอบและประพฤติตนถูกกาละ
เทศะ ท่านได้พระภิกษุสงฆ์เป็นพรรคพวก แล้วก็เกลี้ยกล่อมขุนนางอื่น ๆ . . . ยังใ้เอาใจ
รวมอยู่ด้วย"²

สถานการณ์ปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ซึ่งกองทหารต่างชาติเข้ามาตั้ง
อยู่ในราชอาณาจักร เป็นข้ออ้างที่สำคัญสำหรับออกพระเพทราชาที่จะปลุกปั่นให้เกิดแนวร่วม
ระหว่างพระสงฆ์ขุนนางและประชาชน เพื่อขับไล่งองทหารฝรั่งเศสออกไป พร้อมกับ
โค่นล้มออกญาวิไชเยนทร์ขุนนางต่างชาติที่ชักชวนกองทหารฝรั่งเศสเข้ามา หลังจาก
กำจัดออกญาวิไชเยนทร์ได้แล้ว ออกพระเพทราชาจึงปลงพระชนม์เชื้อพระวงศ์ซึ่งมีสิทธิ
ในราชบัลลังก์ เพื่อขึ้นครองราชสมบัติเอง

เมื่อพิจารณาการโค่นราชสมบัติของออกญาตากโมมและออกพระเพทราชาทั้งสอง
ท่านนี้ จะเห็นได้ว่า มีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ อาศัยความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยในสมัยพระนารายณ์, หน้า 47.

² เคอ ฟอว์แมง, จดหมายเหตุฟอว์แมง, หน้า 255. อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์,
การเมืองไทยในสมัยพระนารายณ์, หน้า 47.

ได้รับความไว้วางพระทัยเป็นพิเศษ จึงสามารถสะสมกำลังคนและอาวุธเพื่อต่อกรใหญ่
ได้ในภายหลัง ต่างคนต่างฉวยโอกาสในยามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงอ่อนแอ หรือเมื่อเกิด
ช่องว่างแห่งอำนาจ เข้ามาเป็นผู้นำขุนนาง และก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุด

เราจะเห็นได้จาก "ตัวบุคคล" มีส่วนสำคัญมากในกิจการเมือง การปกครอง
ของอยุธยา มีชื่อตำแหน่งแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ตำแหน่งเดียวกัน หากบุคคลที่
ดำรงตำแหน่งเป็นคนละคนกัน ก็ทำให้ความสำคัญของตำแหน่งนั้นแตกต่างกันไ้มาก
มีผู้ดำรงตำแหน่ง สมุหพระกลาโหม หรือจางวาง กรมพระศขบาลมาแล้วหลายต่อหลายคน
แต่ไม่ใช่ทุกคนที่สามารถสร้างอำนาจให้กับตัวเองได้มากเท่าออกญากลาโหมผู้ต่อมาได้
เสวยราชย์เป็นพระเจ้าปราสาททอง นคราขวงศ์ปราสาททอง หรือออกพระเพทราชา
นคราขวงศ์บ้านพลูหลวง

ตัวอย่างในทำนองเดียวกัน คือ ตำแหน่ง โฆษาธิบตี ในสมัยสมเด็จพระเจ้า-
อยู่หัวบรมโกศ เมื่อเจ้าพระยาธำมัญญะวิริรักษ์ (อู่) คนสนิทของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศเป็นโฆษาธิบตีอยู่นั้น มีอำนาจฉันทัน สามารถคานอำนาจกับกรมเจ้าทั้งหลายได้
โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่เมื่อท่านถึงอสัญกรรมแล้ว พระยาพิพัฒน์-
โกษา (ฉิม) บุครเขยซึ่งได้เป็นพระคลังต่อมา ก็ไม่มีอำนาจเท่าท่าน ไม่สามารถรักษา
คุลย์แห่งอำนาจไว้ได้¹

ดังนั้นการพิจารณาความสำคัญของตำแหน่ง ขุนนางตำแหน่งใดก็ตาม จะพิจารณา
จากอำนาจหน้าที่ตามระบบโดยลำพังไม่ได้ จะต้องพิจารณาตัวบุคคลที่ดำรงตำแหน่งควบ
คู่ไปด้วย ว่าเป็นบุคคลเช่นใด มีความสัมพันธ์ส่วนตัวกับพระเจ้าแผ่นดินอย่างไร มีความ
สามารถและ ความทะเยอทะยานมากน้อยเพียงใด ประกอบกับสถานการณ์บ้านเมืองในระย
นั้นเป็นเช่นใด ลักษณะความสำคัญของ "ตัวบุคคล" นี้ คงสืบต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

¹ ใกร. บุษกร กาญจนจारी, การแบ่งกลุ่มการเมืองในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
บรมโกศ ในกำบรรายวิชา AH 301 ประวัติศาสตร์อยุธยา พ.ศ. 2518.

ในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310 - 2325) ทรงเคยรับราชการเป็นขุนนางในสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงทรงรับแบบแผนในการบริหารราชการแผ่นดินของกรุงศรีอยุธยามาใช้ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ อำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมในสมัยนั้นคงมีลักษณะเหมือนเมื่อครั้งปลายกรุงศรีอยุธยา อำนาจการปกครองหัวเมืองภาคใต้อย่างขึ้นอยู่กับโกษาธิบดี แต่สมุหพระกลาโหมถูกยกมั่งบงกษาทโดยเจ้าพระยาจักรี ที่สมุหเทศาภิบาล และเจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าเมืองพิษณุโลก

ในขณะที่เจ้าพระยาจักรี ซึ่งต่อมาได้เลื่อนเป็นที่สมเด็จพระยามบรมมหากษัตริย์ศึก กับเจ้าพระยาสุรสีห์ สองพี่น้อง เป็นแม่ทัพที่มีความสามารถรบไต่ชัยชนะอยู่เนือง ๆ นั้น เจ้าพระยามหาเสนา สมุหพระกลาโหมในสมัยกรุงธนบุรี กลับไม่มีชื่อเสียงโด่งดังในด้านการทหารแต่อย่างใด เท่าที่มีบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร เล่าว่าในการรบกับพระนายกอง เจ้าพระยามหาเสนาทำเรือรบรุดทุกระสุนดินคำดัม เป็นเหตุให้โคลงพระราชอาญาเขียน¹

อย่างไรก็ตามใน พ.ศ. 2324 ขณะที่สมเด็จพระยามบรมมหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์ เป็นแม่ทัพขึ้นไปปราบจลาจลที่เมืองเขมร เกิดเหตุจลาจลวุ่นวายที่กรุงธนบุรี เจ้าพระยามหาเสนาได้มีโอกาสเข้ามายุ่งเกี่ยวทางการเมือง ในเวลานั้นพระยาสุรสีห์เข้ามายึดอำนาจจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แล้วคิดจะเอาราชสมบัติเสียเอง แทนที่จะยกถวายสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ตามที่ได้ปรึกษากันในหมู่ขุนนาง กอนหนานั้น เจ้าพระยามหาเสนาเกิดสนับสนุนพระยาสุรสีห์ จึงร่วมกับพระยาสุรสีห์และพระยารามัญวงศ์จักรีมอญ เอาเงินตราในท้องพระคลังออกแจกจ่ายขุนนางข้าราชการเป็นอันมากให้เข้าเป็นพวกตน และวางแผนส่งคนไปบริบุงต่อสู้กับพระยาสุรสีห์ยกย เจ้าเมืองนครราชสีมา หลานชายสมเด็จพระยามบรมมหากษัตริย์ศึก ซึ่งได้ยกกองทัพมาตั้งที่กรุง

¹พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 2 : 323.

ธนบุรี คอยสมเด็จพระยาบรมมหากษัตริย์เอกที่จะยกทัพกลับมาจากเมืองเขมร แต่ฝ่ายพระยาสรรรค์และเจ้าพระยามหาเสนาพ่ายแพ้ และต้องโทษประหารชีวิตไปในที่สุด¹

เมื่อสมเด็จพระยาบรมมหากษัตริย์ศึกยกทัพกลับมาถึงกรุงธนบุรี เหล่าขุนนางข้าราชการต่างกราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ในสมัยนี้เองจึงเป็นอีกครั้งหนึ่งที่อัครมหาเสนาบดีสามารถปราบกษัตริย์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ได้ หากครั้งนี้ไม่ใช่สมเด็จพระกลาโหม แต่เป็นสมเด็จพระยาบรมมหากษัตริย์เอก ที่สมุหนายก.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 447 - 452.